

LACZÓ FERENC

Egy végletes Bildungsroman fordulópontja?

1945 német és európai perspektívában

Year Zero. A History of 1945 című nagysikerű könyve lapjain Ian Buruma holland-amerikai kultúrtörténész elsősorban a nyugati olvasóközönség számára fest kijózanító képet a második világháború végét közvetlenül követő eseményekről.¹ A háborúra és következményeire az egykori szövetséges országokban előszeretettel alkalmazott tiszta morális képletek helyett a *New York Review of Books* kiváló tollú szerzőjének műve igencsak ambivalens összmérleget készít. Buruma számos módot talál a háborús győzelem heroikus narratívájának megkérdőjelezésére. Műve érdemben rávilágít a morálisan preferálandó oldal győzelmének sötét oldalaira. Részletesen ecseteli, hogy a kolonializmus és az etnikai tisztogatás politikáját még a háború után is kíméletlenül alkalmazták, s miközben rengeteg makulátlan ember életét tönkretették a változások, gazemberek garadájának kifejezetten szerencsésen alakult a sorsa. A *Year Zero* keserű hangnemével összecsengő konklúziója szerint a második világháború győzteseinek legfőbb érdemét mindössze abban érdemes látnunk, hogy az első világháború végén elkövetett kapitális hibákat nem ismételték meg.

Buruma 1945 módfelett ambivalens világát tehát pozitív folyamatok kezdőpontjának is láttatja, így a háború végének újraértelmezését kínáló könyvében sem képes teljesen szakí-

¹ Ian BURUMA: *Year Zero. A History of 1945*. Atlantic, London, 2013. A háborút követő események kapcsán hasonló szellemiségben lásd még Keith LOWE: *Savage Continent. Europe in the Aftermath of World War II*. Picador, London, 2012.

tani a század felosztásának konvencionális módjával. A *Year Zero* eközben rávilágít arra, hogy a gyarmatbirodalmak részben még sikeres helyreállítása miatt 1945-re sokkal inkább európai, azon belül is leginkább német korszakhatárként, semmint valódi, globális fordulópontként érdemes tekintenünk.² 1945 a „klasszikus” fasizmusok végleges bukásának, Európa globális befolyása elvesztésének és ezáltal egy több évszázadra nyúló korszak végének *szimbóluma*. Ahogy Romsics Ignác a közelmúltban fogalmazott: Európa önmombolásának mélypontja, egyúttal két hatalmas „peremállamának,” a „szárnyhatalmak” globális befolyásra jutásának kiemelt pillanata.³

*

Ian Buruma megfontolandó szempontjai ellenére a 20. századi Európa történetének vezető kutatói számára szemlátomást kevés korszakhatár számít annyira kézenfekvőnek, mint az 1945-ös. A leghíresebb szintézisek, mint például Eric Hobsbawm *A szélsőségek kora* című, globális horizontú, de Európát kiemelten tárgyaló elbeszélése, Felix Gilbert és David Clay Large *The End of the European Era* című áttekintése, Richard Vinen némileg kevésbé ismert *A History in Fragments* című műve vagy legújabbban Konrad Jarausch *Out of Ashes* című könyve is gyakorlatilag magától értetődőnek veszi 1945 korszakhatár voltát.⁴ Heinrich August Winkler négykötetes Nyugat-történetének eredetileg 2011-ben kiadott második kötete szintén 1945-ben ér véget,⁵

² A világháború Európán túli színtereit is érdemben tárgyalja Gerhard Weinberg klasszikus műve: Gerhard WEINBERG: *A World at Arms. A Global History of World War II*. Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

³ Körkérdés 1945-ről. Romsics Ignác válasza. *Levéltári közlemények*, 86. 1945 – Korszakhatár? 335.

⁴ ERIC HOBSBAWM: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története*. Pannonica, Budapest, 1998; FELIX GILBERT és DAVID CLAY LARGE: *The End of the European Era*. W. W. Norton & Company, New York, 2008; RICHARD VINEN: *A History in Fragments. Europe in the Twentieth Century*. London, Little, Brown, 2000; KONRAD JARAUSCH: *Out of Ashes. A New History of Europe in the Twentieth Century*. Princeton, 2015.

⁵ HEINRICH AUGUST WINKLER: *Geschichte des Westens: Die Zeit der Weltkriege 1914–1945*. C. H. Beck, München, 2011.

ahogy a Harvard University Press és a C. H. Beck közös kiadásában angolul és németül gyakorlatilag egyidejűleg megjelenő hatkötetes *History of the World. Geschichte der Welt* ötödik kötete szintén 1945-tel zárul.⁶ Ulrich Herbert tavalyelőtt kiadott hatalmas Németország-története szintén erősen szembeállítja egymással a század két felét, s ez már-már olyan éles formát ölt, hogy a könyv koncepciója önmagában cáfolja saját időkereteit.⁷

Ernst Nolte-től Lutz Raphaelig rendkívül eltérő irányultságú történészek jelentettek meg 1945-tel végződő művet.⁸ Tony Judt-tól Dan Stone-on át David Reynoldsig számosan pedig a háború óta eltelt évtizedek történetét ebben az évben nyitva foglalták össze.⁹ Akadnak ugyan némileg 1945 előtt kezdődő monográfiák – így Anne Applebaum és Peter Kenez már 1944-ben nyitó művei –, de ezek jellemzően szűkebb, regionális vagy nemzeti fókuszúak, és csak rövidebb időszakokat értelmeznek, s már az 1940-es évek végén vagy az 1950-es években záródnak is.¹⁰ Németország vezető történészei között is vannak olyanok, akik a világháborús évek bemutatását mintegy megtoldották a háborút közvetlenül követőkkel (ezek közé tartoznak például Ian Kershaw és Hans-Ulrich Wehler egyformán az 1914 és 1949 közötti évekre fókuszáló művei),¹¹ de akadnak a két Németország 1949-es megalakulásával nyitó nyugatnémet szintézisek is,

⁶ Emily S. ROSENBERG (szerk.): *A World Connecting: 1870–1945*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2011.

⁷ Ulrich HERBERT: *Geschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert*. C. H. Beck, München, 2014.

⁸ Ernst NOLTE: *Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945: Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Propyläen, Berlin, 1998; Lutz RAPHAEL: *Imperiale Gewalt und mobilisierte Nation: Europa 1914–1945*. C.H. Beck, München, 2011.

⁹ Tony JUDT: *Postwar. A History of Europe Since 1945*. Penguin, New York, 2005; Dan STONE: *Goodbye to All That? The Story of Europe since 1945*. Oxford University Press, Oxford, 2014; David REYNOLDS: *One World Divisible: A Global History Since 1945*. W. W. Norton & Company, New York, 2001.

¹⁰ Anne APPLEBAUM: *Iron Curtain. The Crushing of Eastern Europe 1944–56*. Penguin, London, 2013; Peter KENEZ: *Hungary from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009.

¹¹ Ian KERSHAW: *To Hell and Back. Europe, 1914–1949*. Allen Lane, London, 2015; Hans-Ulrich WEHLER: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1914–1949. Vierter Band*. C. H. Beck, München, 2003.

mint például Eckart Conze nagyszabású monográfiája, amely az esemény 60. évfordulóján jelent meg.¹² A komoly visszhangot kiváltó történetírói szintézisek azonban jellemzően igenis korszakhatárnak tekintik 1945-öt.

Némileg vitatható tehát Gyáni Gábor meglátása, mely szerint az 1945-ös korszakhatár elsősorban a politika- és diplomácia-történeti perspektívákat alkalmazó művek sajátja.¹³ 1945 a történetírás legkülönbözőbb alterületeinek eredményeit hasznosító nyugati *mainstream* szemszögéből alapvető orientációs pont. Nem túlzás, hogy 1945-nek az elmúlt két évszázad korszakolásában kiemelt, egyedül talán 1914 jelentőségéhez hasonlítható szerepe van. Mindeközben Gyáni kritikájának iránya nagyon is érthető, hiszen – ahogyan azt az ezzel kapcsolatos tavalyi körkérdéshez hozzászólva Tomka Béla is hangsúlyozza¹⁴ – 1945 korszakhatárként való kezelése olyannyira konvencionálissá vált, hogy gondolattalan ismételtetése a sematizmus veszélyével fenyeget.

Az imént felsorolt művek időkeretei az olyan kérdésekre is válaszokat kínálnak, hogy mikor is kezdődött az a korszak, amelyik végül 1945-ben ért véget, illetve mikor is ért véget az, ha egyáltalán, amelyik 1945-tel kezdődött? Az előbbit illetően a történészek szemlátomást néhány opció közül szoktak választani. Jellemzően vagy azt állítják, hogy az 1945-ben végződő korszak 1914-ben kezdődött (ez a gyakoribb eset), vagy már a 19. század vége felé nyitnak, például 1870-ben, mint a *History of the World./Geschichte der Welt* című aktuális sorozat, vagy 1890-ben, mint Gilbert és Large sodró lendületű áttekintése.

Utóbbi kérdés kapcsán feltűnik – és ez közép-kelet-európai perspektívából kifejezetten meglepő lehet –, hogy 1989 mennyire elhanyagolható az összeurópai és főleg a globális történeti szakirodalom korszakhatárai közt. Kelet-közép-európai szemszögéből 1945 és 1989 szoros összefüggése már-már nyilvánva-

¹² Eckart CONZE: *Die Suche nach Sicherheit. Eine Geschichte der Bundesrepublik*. Siedler, München, 2009.

¹³ GYÁNI Gábor: Valóban korszakhatár 1945? *Levéltári közlemények*, 86. 1945 – Korszakhatár?

¹⁴ Körkérdés 1945-ről. TOMKA Béla válasza. Uo.

ló, a domináns értelmezés szerint a második világháborút követő kor (a *postwar period*, a *Nachkriegszeit*) alapjában e négy és fél évtizedre korlátozódik. Az angol vagy német nyelvű történettudományos művek között azonban alig akad példa a nemzetközi történelem elbeszélését 1945-ben kezdő és 1989-ben záró műre. A releváns nyugati publikációkban az 1945-tel kezdődő kor jellemzően napjainkig eltart, bár a kifejezés használhatósága a világ többszöri radikális átalakulását követően, idestova hét évtized elteltével, ugyancsak megkérdőjelezhető lenne.

E rövid áttekintésből levonható harmadik tanulság pedig nem más, mint hogy a világháborúk által meghatározott korszakot zárni, akárcsak a háború utáni korszakot nyitni nemcsak 1945-ben, hanem 1949 körül is lehet. A nagyhatású szintézisek korszakolási módjait áttekintve tehát arra jutunk, hogy 1945 gyakorlati alternatívájának nem is annyira a többek között Gyáni által felvetett eltérő reformválaszok kora, azaz az 1920-as és az 1930-as évek, vagy a Tomka által is hivatkozott 1960-as évekbeli váltás, vagy az újabban intenzíven tárgyalt 1970-es évtized, hanem 1949 tűnik. A nézeteltérések tehát a világháború és hidegháború közti időszak jelentőségére, illetve bizonyos megfogalmazásokban közvetlenül a létezésére vonatkoznak.¹⁵

Ez pedig a második világháború utáni évekkel kapcsolatos, meglehetősen éles magyar nézeteltérésekre is rímel, melyek 1945 megítélését a történetpolitikai választóvonal egyik legmarkánsabb szimbólumává tették. Igaz ugyan, hogy a nemzetközi történelmet kutatók a szövetségesek közti viszony elromlásának fázisaira fókuszálnak és a külpolitikai felelősség kérdését mérlegelik, míg a helyi vita központi tétje, hogy az 1945-ös magyar helyzetben mennyiben lássuk a demokrácia reményét és mennyiben a diktatúra kiépülésének kezdetét. Eközben mind a vitatott eseményláncok időkorlátai, mind az előre- és hátradarálás módszerei gyakorlatilag egyeznek.

A múlt évbéli magyar körkérdés is részben e régóta fennálló nézeteltérés pozícióit fogalmazta újra, amikor is Berend T. Iván az 1945-ös fordulatot nagy és pozitív változások kiindulópont-

¹⁵ Ezen évek legjelentősebb fejleményeire reflektál MAGYARICS Tamás: „Nulla év: egy új világ(rend) a régi helyén.” *Korunk*, 2015. május. 3–4.

jának nevezte, abból eredeztetve Európa „csúcsteljesítményét,”¹⁶ míg Szakály Sándor 1945 kapcsán Európa közepének és keletibbi részeinek „leszakadására” asszociált.¹⁷ Kettejükhez viszonyítva Tomka Béla inkább vegyítette az 1945 pozitív és negatív értékelésére szolgáló érveket, kifejtve, hogy bár a magyar és a nyugat-európai korszakhatárok alapjában egybeesnek, a változások régióként és szektorálisan eltérő módokon érvényesültek.¹⁸ Tomka Európa 1945 utáni átalakulását az államok közti viszony szempontjából roppant pozitívan, a makrorégiók divergenciája miatt viszont már jóval kritikusabban ítélte meg. Egrý Gábor Tomkánál is nyíltabban helyezkedett középutas álláspontra, amikor is 1945-öt egyidejűleg nevezte radikális törésnek és írta le úgy, mint kiteljesedését mindannak, ami „részben a háborút, részben a megelőző, útkereső évtizedet jellemezte.”¹⁹

Mindez arra látszik utalni, hogy az 1945 megítélésében oly sokáig megfigyelhető polarizáltság mára némileg enyhült. Ha a mintában szereplők alacsony száma messzemenő következtetések levonását nem is teszi lehetővé, annyi nyugodtan megállapítható, hogy válaszaik során a kiélezettebb álláspontokat a hatvan feletti, idősebb történészek, míg a kiegyensúlyozottabbakat a középgeneráció tagjai képviselték. Ez pedig a személyes emlékezet és a történészi látásmód közti összefüggésekre is fényt vet. Az 1945-öt rettenetes üldözöttségéből való felszabadulásként megélő Berend afirmatív látásmódja áll itt szemben az 1989 előtti rezsimet felnőtt fejjel is megélő és az 1945-ös fordulatot – részben vélhetően épp emiatt – jóval negatívabban értékelő Szakályéval. 1945 témájának értékközpontú, már-már ideologisztikus megközelítése eközben egyaránt elkülöníti őket Egrýtől, aki 1989 után érett felnőtté, és akinek vélhetően éppen a személyes érintettség hiánya nyit lehetőséget a távolságtartóbb értékelésre.

*

¹⁶ Körkérdés 1945-ről. BEREND T. Iván válasza. *Levéltári közlemények*, 86. 1945 – Korszakhatár?

¹⁷ SZAKÁLY Sándor válasza. Uo.

¹⁸ TOMKA Béla válasza. Uo.

¹⁹ EGRÝ Gábor válasza. Uo. 332.

A történelem periodizációja konvenciófüggő, s nagyon úgy tűnik, hogy a sztenderd áttekintések szerzői hajlanak a konvenciók betartására. A széles körben elfogadott korszakhatárok értelmét megkérdőjelező történészek eközben szemmel láthatóan kevésbé hajlamosak hagyományos történeti áttekintéseket írni. Az imént körvonalazott datálási huzavona eközben azt is illusztrálja, hogy periodizációs gyakorlatainkban mindig marad némi önkényesség. Végtere is, különböző arányokban ugyan, de minden történeti folyamatban keverednek a folytonosság és a változás elemei. Az időkorlátok túl szigorú kezelése elkerülhetetlenül kettévág párhuzamos folyamatokat, hiszen abszolút töréspontok nincsenek, még a legszélsőségesebb átalakulásokban is megtalálhatók a folytonosság elemei. A korszakhatárok eközben a történeti narratívák szinte elhagyhatatlan szervezőelemei, kijelölésük a csak komoly nehézségek árán megkerülhető történészi feladatok egyike.

Ha a konvencionizmus és az önkényesség egyidejű elkerülésének e téren nincs is királyi útja, a korszakhatárok értelmes relativizálására már akadnak módok. Példa utóbbira Mark Mazower *Sötét földrész* című innovatív Európa-története. A munka Hitler új rendjéről szóló ötödik fejezete az 1938 és 1945 közötti éveket vizsgálja, míg a *Brutális béke* címet viselő hetedik az 1943 és 1949 közötti évek fejleményeit elemzi.²⁰ E kettős, egymást részben átfedő periodizáció kiválóan illusztrálja, hogy az időbeli keretezés csupán annyit ér, amennyit hozzá tud tenni egyes folyamatok dinamikájának magyarázatához. Másképp fogalmazva: minden korszakolási kísérlet sajátos perspektívákat nyit, és e perspektívák végső vizsgálója, hogy bizonyos történeti jelenségek magyarázatához mennyiben képesek hozzájárulni.

Természetesen nincs ez másként 1945 esetében sem, hiszen az 1945-ön átívelő folytonosságra is számos példát láthatunk. A New Deal Amerikája például 1945-re tett szert globális hegemoniára, ily módon épp az 1930-as évek során kialakított állam tud-

²⁰ Mark MAZOWER: *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*. Vintage, New York, 2000.

ta befolyásolni a háború utáni világ sorsát.²¹ A Szovjetunióban a háborús évek drasztikus eseményeire a sztálini visszarendezés következett. A Vichy-rezsim sötét intermezzója után hasonló restaurációs logikát látunk Franciaországban, akárcsak a németek által megszállt Hollandiában és Belgiumban.²² A helyi jobboldal viszonylagos deradikalizálódása ellenére Olaszország és Ausztria második világháború előtti és utáni rezsimjei között is a folytonosság számos elemére bukkanhatunk. Ennél is nyilvánvalóbb példákkal szolgál Portugália és Spanyolország, ahol a jobboldali autoriter rezsimok próbáltak ugyan némileg alkalmazkodni a posztfasiszta környezethez, de lényegében túléltek az 1945-ös váltáshullámot.

Mindezek után – a világháborús küzdelem végének nyilvánvaló szempontját leszámítva – már inkább az a kérdés, hogy 1945 pontosan honnan nézve is tűnhetett fundamentális törésnek. E kérdés érdemi vizsgálatára az európai történetírás még nem vállalkozott, némileg felszínes megfigyelések alapján azonban úgy tűnik, hogy az újrakezdés toposza elsősorban a leginkább lerombolt országokban – ily módon a Szovjetuniótól nyugatra Lengyelországban, Jugoszláviában, Németországban és Magyarországon²³ – vált igazán meggyőzővé. Jelentős mértékben ezt alighanem az újjáépítés kihívása generálta, és kevésbé függött attól, hogy az adott ország a győztesek vagy a vesztesek oldalán állt-e. Ebből következően a kortársak percepciójának a történetírásra gyakorolt hosszú távú hatásán is érdemes elgondolkodnunk. Erre pedig legkifinomultabb formában mostanáig alighanem a német történetírás kerített sort.

*

²¹ Kiran Klaus PATEL: *The New Deal. A Global History*. Princeton University Press, Princeton, 2016.

²² Martin Conway alaposan tanulmányozta Belgiumot abból a szempontból, hogy ott a látszólag radikális változások ellenére is megmaradt a politikai stabilitás. (Martin CONWAY: *The Sorrows of Liberation. Liberation and Political Reconstruction, 1944–1947*. Oxford University Press, Oxford, 2012.)

²³ Ezzel kapcsolatos adatok: ROMSICS Ignác: 1945 mint korszakhatár. *Korunk*, 2015. május. 3–4.

1945 radikális újrakezdésként való beállítása korántsem egyedülálló jelenség, hiszen a radikális újrakezdés lehetősége a modern kor alapmitoszai közé tartozik. 1945 előtt kifejezetten hasonló időképleteket intézményesített mind az amerikai, mind a szovjet rezsim, de például a kemali Törökország is. Sőt, a 19. század nemzeti mozgalmainak képviselői is nemzetük kortárs reneszánszát hangsúlyozták, azaz nagyon is tudatosan hajtották végre az újrakezdés aktusát.

Értelemszerű, hogy a forrásait kritikailag vizsgáló történészek fenntartással közelítenek az újrakezdés e politikailag motivált téziseihez. Míg az Egyesült Államok a gyarmati múlttal, a Szovjetunió a cári Oroszországgal, Kemal Atatürk Törökországa pedig az Oszmán Birodalommal szemben határozta meg magát, számos történész éppen hogy bizonyos brit és európai hagyományok egyesült államokbeli szerepére, a cári és a szovjet központosítás és a politikai erőszak formái közti összefüggésekre, vagy éppen az ifjútörök mozgalom elképzeléseinek az Oszmán Birodalom széthullását átívelő szerepére irányította a figyelmet.

Szélsőséges historiográfiai példa, és ezért különösen figyelemre méltó, hogy 1945 jelentőségének relativizálására újabban a zsidó történetírásban is egyre több példát találni. A zsidó szellemi életben például Laura Jockusch mutatott ki kontraintuitív folytonosságokat: eszerint a holokauszt (*avant la lettre*) dokumentálása már a háborús években elkezdődött, és ennek háború utáni formái a modern zsidó kutatói hagyományokban gyökereztek.²⁴ Dan Stone legújabb könyve pedig a felszabadítás örömteli pillanata helyett annak módfelett komplikált folyamataira irányította a figyelmet, s az egykori koncentrációs táborok felszabadított zsidó foglyainak sorsában kidomborítva a folytonosság egyes elemeit.²⁵ A náci üldöztetésre adott zsidó reakciókat elemző, 2015-ben lezárt washingtoni ötkötetes nagyprojekt készítői – Jockusch-hoz némileg hasonlóan – szintén átlépik az

²⁴ Laura JOCKUSCH: *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*. Oxford University Press, Oxford, 2012.

²⁵ Dan STONE: *The Liberation of the Camps. The End of the Holocaust and Its Aftermath*. Yale University Press, New Haven, 2015.

1945-ös korszakhatárt, az ötödik kötet explicite 1946-ban zárul.²⁶ Sőt, újabban a holokauszt történetének egyes kutatói is hasonlóan járnak el, David Cesarani poszthumusz szintézise például az 1933 és 1949 közötti időkeretben elemzi a népirtást és közvetlen következményeit.²⁷

Hasonló trendek figyelhetők meg a második világháború utáni német történelemszemléletben is: az éles megszakítottság tézise mindkét német államban az alapmítoszok között szerepelt, az utóbbi években azonban számos kutatás épp az 1945-ön átívelő folytonosság feltárását tűzte ki célul.²⁸ A hidegháborús vetélkedés idején mind a nyugati, mind a keleti német rezsimit az a deklarált szándék vezette, hogy a közelmúlt katasztrófába torkolló hagyományait meghaladják. (Ugyanakkor érdemes külön is hangsúlyozni, hogy a „katasztrófa” fogalmát a háború utáni Németországban korántsem úgy értelmezték, mint ma, a közelmúlt eseményeit előszeretettel „német katasztrófaként” fogták fel.) Az egymással szemben álló rendszerekbe integrált politikai elitjeik egyaránt azt kívánták bizonygatni szövetségeseiknek, hogy az ő Németországuk 1945 óta lényegi változásokon ment keresztül, és mindkét rezsim épp a másikat vádolta azzal, hogy bizonyos értelemben kontinuus a német történelem 1945 előtti korszakával.

A német történelmet a második világháború után egyre inkább nemcsak a gyakorlatilag egész Európát romba döntő nemzetiszocialisták, de az 1933-on átívelő folytonosságot hangsúlyozva a poroszok ellen is írták. A háborút követő poroszellenes konszenzus kialakulásához nyilván az is hozzájárult, hogy Poroszország többé nem létezett. Területei jelentős részét Németország a második világháború következtében el-

²⁶ Lásd Leah WOLFSON: *Jewish Responses to Persecution. V. k. 1944–1946.* Rowman & Littlefield, Lanham, Md, 2015.

²⁷ David CESARANI: *Final Solution. The Fate of the Jews 1933–1949.* Macmillan, London, 2016.

²⁸ Az alábbi két bekezdés nagyban támaszkodik az Újkor.hu-n megjelent alábbi írásomra: LACZÓ Ferenc: A vereség gyümölcsei, avagy a német és a magyar történelmi kultúra elfejlődéséről. *Újkor.* 2016. 01. 10. <http://ujkor.hu/content/vereseg-gyumolcsei-avagy-nemet-es-magyar-torteneti-kultura-elfejlodeserol>.

veszítette, az egykori központi porosz földek ráadásul épp az NDK fennhatósága alá kerültek, ahol a történeti folytonosság elvetésének markáns ideológiai okai is voltak. Az idővel Nyugat-Németországban dominánssá váló kritikai attitűd szerint a Poroszország által létrehozott modern kori Németország pedig „külön úton” járt, eltérve a demokratizálódás normatív irányától. Az 1933-as náci hatalomátvételen átívelő trendeket a hidegháborús évtizedek német történetírása tehát egyre inkább kidomborította.

Az 1945-ön átívelő folytonosság kérdése viszont az NSZK-ban csaknem tabutémának számított. Hangsúlyozásának évtizedeken át kifejezetten politikai, sőt már-már propagandisztikus éle volt. Legfelsőbb politikai szinten első ízben 1985-ben, tehát már Helmut Kohl kancellársága idején és csak kevéssel a nyolcvanas évek közepének hírhedt történészvitái előtt hangzott el, mégpedig Richard von Weizsäcker szövetségi elnök szájából, hogy a *Stunde Null* részben mitikus konstrukció, és politikai érvként való használata nem kevéssé ellentmondásos. Weizsäcker kritikus megközelítésmódja rávilágít az 1945-ös szimbólum németországi használatának ambivalenciájára. Az, hogy a második világháború végét nulladik órának állítják be, éppúgy lehet a normatív elhatárolódás jele, mint a fennálló folytonosságot tagadni próbáló igyekezeté. Utóbbinak mindmáig eklatáns esete a németek elüldöztetését tematizáló jobboldali diskurzus, amely oly módon egyszerűsíti le az eseményláncot, mintha az etnikai tisztogatás brutális politikája Közép-Kelet-Európában csak 1945-ben kezdődött volna.

Az 1945-ön átívelő folytonosság iránt igazán komolyan csak az „újraegyesült” Németország történetírása kezdett el érdeklődni. Részleteire az elmúlt évtizedekben azonban már számos kutató vetett ugyancsak kritikus fényt. Sokat tett ez ügyben Norbert Frei, a Jénai Egyetem professzora, aki kötetet szerkesztett Hitler elitcsoportjainak gyakran illusztris 1945 utáni karrierjéről,²⁹ egy másik művében pedig részletesen kimutatta, hogy a Konrad Adenauer korabeli nyugatnémet múltpoliti-

²⁹ Norbert FREI: *Hitlers Eliten nach 1945*. Dtv, München, 2003.

ka mennyire függött a poszt-náci népi közösség elvárásaitól.³⁰ Freinek és munkatársainak kutatási eredményei radikálisan megkérdőjelezték a háború utáni sikeres nyugatnémet társadalmi integráció képét. Kimutatták, hogy 1945 után nem sokkal számos ügyben még az egykori nácik és szimpatizánsaik tudták maguk közé integrálni a német társadalom perdöntő részét.

Norbert Frei a vele készített interjúban, múltpolitikai habilitációs kutatásairól szólva, elmondta: az 1980–1990-es években még rendkívül sok feldolgozatlan dokumentum állt rendelkezésre, melyek alapján a szövetségi köztársaság történetírása által preferált korai sikertörténetet is meg lehetett haladni. Frei figyelemreméltó érvelése szerint „a poszt-náci társadalom átalakulása, a népi közösség polgárok közösségévé válása rendkívüli teljesítmény volt, és a szűk látókörű sikertörténetek épp e teljesítményt kisebbitik. Az 1945 utáni problémák ugyanis jóval jelentősebbek voltak, mint ahogy azt (az Adenauer-korszak egyik vezető kutatójának számító) Hans-Peter Schwarz művei alapján gondolnánk.”³¹

Az elitcsoportok és a múltpolitika feltárásán túl a német történészek időközben számos további területen – az igazságszolgáltatásban, a külügyben, sőt legújabban a titkosszolgálatoknál is – jelentős folytonosságokat mutattak ki.³² Ez az újabb

³⁰ Norbert FREI: *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*. Dtv, München 1996.

³¹ „Ahhoz, hogy a múlttal szembe tudjunk nézni, először is egymás szemébe kellett néznünk.« Beszélgetés Norbert Frei-jel.” In: LACZÓ Ferenc: *Német múltfeldolgozás. Beszélgetések történészekkel a huszadik század kulcskérdéseiről*. Megjelenés alatt. Lásd Hans-Peter SCHWARZ: *Die Ära Adenauer. Gründerjahre der Republik. 1949–1957*. DVA, Stuttgart, 1981; Hans-Peter SCHWARZ: *Die Ära Adenauer. Epochenwechsel. 1957–1963*. DVA, Stuttgart, 1983; Hans-Peter SCHWARZ: *Adenauer. Der Aufstieg. 1876–1952*. DVA, Stuttgart, 1986; Hans-Peter Schwarz: *Adenauer. Der Staatsmann. 1952–1967*. DVA, Stuttgart, 1991.

³² Joachim PERELS és Wolfram WETTE (szerk.): *Mit reinem Gewissen. Wehrmachtrichter in der Bundesrepublik und ihre Opfer*. Aufbau, Berlin, 2011; Eckart CONZE, Norbert FREI, Peter HAYES és Moshe ZIMMERMANN (szerk.): *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*. Karl Blessing Verlag, München, 2010; Constantin GOSCHLER és Michael WALA: *„Keine neue Gestapo.” Das Bundesamt für Verfassungsschutz und die NS-Vergangenheit*. Rowohlt Verlag, Reinbek, 2015.

megközelítésmód arra is utal, hogy a német politikai elitek 1945-öt gyakran öncélúan láttatták éles törésnek. Meglehet, hogy az újjáépítés tapasztalatai nyomán e tézist a társadalom széles körben elfogadta. A történésznek azonban éppen az a feladata, hogy e kortárs percepciókhoz kritikusan viszonyuljon, és e félrevezető percepciók okainak feltárásán túl az 1945-ön átívelő folytonosság mélystruktúráit is elemezze.

A morális diskurzusok és érzelmek működése és átalakulása iránt érdeklődő Raphael Gross – aki 2015 tavasza óta a lipcsei Simon Dubnow Intézet igazgatója és a Lipcsei Egyetem professzora – a közelmúltban egyenesen amellet érvelt, hogy a sajátos náci moralitás vizsgálatára a háború utáni Németország bizonyos értelemben „még alkalmasabbnak bizonyult, mint maga a náci korszak”.³³ Gross meglátása szerint ugyanis „előbbi vizsgálata során nem kell szembenéznünk azzal a rendkívül bonyolult problémával, hogy mit is tekintünk szabad döntés eredményének, és mit pusztán formális deklarációnak – az emberek 1945 után egyértelműen jóval szabadabbak voltak”.³⁴ E kontraintuitív megállapításával Gross alighanem a fentebb vázolt történettudományos átértelmezési folyamat végpontját képviseli. Azt a tézist, hogy 1945 radikális törést jelentett, nemigen lehetne élesebben vitatni, mint hogy a náci társadalmi normák hatásának vizsgálatára a legalkalmasabb terepet épp a háború utáni Németország kínálja.

*

Az 1989-es változások bekövetkeztével 1945 értelme elkerülhetetlenül módosult, egyúttal jelentősége is relativizálódott. E megállapítás kiváltképp igaz Németországra, hiszen míg a 20. századi európai történelem legszörnyűbb büntetteit épp Kelet-

³³ Lásd „A háború utáni német viták sokkal inkább morális kérdésekről és kifejezésmódokról, mint magukról a tényekről szóltak.» Beszélgetés Raphael Gross-szal.” In: LACZÓ Ferenc: *Német múltfeldolgozás*. Lásd Raphael Gross: *Anständig geblieben: Nationalsozialistische Moral*. S. Fischer, Frankfurt a. M., 2010; Werner KONITZER és Raphael GROSS: *Moralität des Bösen. Ethik und nationalsozialistische Verbrechen*. Campus, Frankfurt a. M., 2009.

³⁴ Lásd „A háború utáni német viták.” In: LACZÓ: *Német múltfeldolgozás*.

Európában elkövető náci Németország 1945-re totálisan elvesztette az 1939-ben általa kirobbantott világháborút, a megszállt és pár évvel később két államra osztott Németország az 1989–1990-es fordulat következtében hirtelen újfent egyesült és – a történelem ironikus fordulataként, bár kétségtől elsősorban saját 1945 utáni metamorfózisának köszönhetően – egy csapásra Európa legbefolyásosabb államává vált. Így 1989–1990-ben a németek rövid 20. századi tragédiája véget ért, s megszáadtak háborús vereségük legkézzelfoghatóbb következményeitől. 1989 tehát Közép-Kelet-Európához hasonlóan Németország számára is 1945 közvetlen következményeinek megszűntét jelentette, anélkül azonban, hogy az 1945 és 1989 közötti évek ezután pusztán *intermezzó*nak minősültek volna.

A „német katasztrófa” már említett koncepciója ugyan továbbra is forgalomban maradt, sőt komoly kísérletek történtek újfajta intézményesítésére is, de most már elsősorban a németek másokkal szemben elkövetett bűneit kellett megmagyarázni. A náciizmus által Kelet-Európában okozott emberi katasztrófát e váratlan fordulat ugyanis csak annyiban befolyásolhatta, hogy annak részletes feltárására immár újfajta lehetőségek nyíltak. Az NSZK számára az NDK-val való „újraegyesülés” ugyanakkor a modern német történelem korrekcióra szoruló hagyományának részbeni felvállalását is jelentette. A nyolcvanas években visszatérően felvetett posztnemzeti identitás helyett az új Németországban sokkal inkább a sikeres német önkorrekció narratívája vált kanonikussá.

Az újraalkotott hivatalos történeti narratíva eközben úgy volt képes visszanyúlni 1871-ig, hogy az 1945 utáni évtizedeket továbbra is érdemi újrakezdésnek állította be. Bizonyos fokig még Norbert Frei fentebb tárgyalt újraértelmezési kísérlete is ezen önkorrekciós narratíva mintáját követi. Frei, mondhatni, mindössze a sikertörténet kezdetét datálta későbbre. A 20. századi német történelem íve nála is Bildungsromanra hasonlított, csak éppen e végletes regény fordulópontjára még 1945-ben is várni kell.

Ahogy Anson Rabinbach eszmetörténész felfedte, az első világháború végén a fennálló helyzet radikális elutasítása még messzianisztikus várakozásokkal, a háború és a forradalom megváltó erejébe vetett hittel párosult.³⁵ A második világháború végeztével viszont olyan, ugyancsak eltérő irányultságú vezető német gondolkodók, mint Martin Heidegger vagy Max Horkheimer és Theodor Adorno, már egyaránt a modernitás rendkívül problémás hagyományára reflektáltak. Ellentétben a negyedszázaddal korábbi helyzettel, a legkiválóbb elmék immár nem a traumatikus események meghaladásának módjait kutatták, hanem szinte kizárólag a már-már apokaliptikussá tárgult történelmi szakadékról próbáltak elmélkedni.

Bár a háborút követően Kelet- és Nyugat-Európában egyaránt megszilárduló antifasiszta konszenzus még a fegyveres ellenállás mitizált történeteire épült, a háború utáni kor az utópiák és a politikai erőszak csaknem egyidejű hanyatlását hozta, elvezetve 1989 nagyrészt békés forradalmaihoz.³⁶ Az emberi jogok egyetemességének háború utáni kinyilatkoztatását a hetvenes évekre az emberi jogi aktivizmus felfutása és az emberi jogok megnövekedett politikai szerepe követte.³⁷ Ez pedig ismét csak 1945 sajátos pozíciójára világít rá: ha ez a keserű év közvetlenül nem is indított el döntő történelmi folyamatokat, fejleményeire mégis érdemes úgy tekinteni, mint később kibontakozó nagyjelentőségű folyamatok előtörténetének kezdőpontjára.

³⁵ Anson RABINBACH: *In the Shadow of Catastrophe. German Intellectuals between Apocalypse and Enlightenment*. University of California Press, Berkeley, 2001.

³⁶ Robert GERWARTH és Donald BLOXHAM (szerk.): *Political Violence in Twentieth-Century Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 2011; Martin SABROW (szerk.): *1989 und die Rolle der Gewalt*. Wallstein, Göttingen, 2012.

³⁷ Samuel MOYN: *The Last Utopia. Human Rights in History*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2012; Jan ECKEL és Samuel MOYN (szerk.): *The Breakthrough. Human Rights in the 1970s*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, Penn., 2013.